

Людмила Анатоліївна Петрушко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0001-7175-9143
e-mail: liudmyla1991@ukr.net

ПЕЧАЛЬ І СЛЬОЗИ В ПОВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХРИСТИЯНСЬКОГО СХОДУ

Мета роботи. Комплексна реконструкція візії смутку і плачу, представленої в повчальній літературі єгипетсько-палестинського монашества. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні методів аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, наративного, історико-типологічного, історико-проблемного, історико-порівняльного, історико-системного, історико-генетичного, термінологічного аналізу, контент-аналізу та інтерпретаційного. **Науковою новизною** є комплексна реконструкція візії смутку і сліз у перекладній повчальній літературі. Розглянуто та узагальнено особливості розуміння цих емоцій у православній традиції. Набули подальшого розвитку уявлення про значимість сліз для середньовічного чернецтва. **Висновки.** У результа-

ті аналізу багатой історичним змістом джерельної бази з'ясовано, що чернеча традиція християнського Сходу розрізняла три види печалі та плачу (правильні, природні та неправильні). Вони характеризувалися відповідними оцінками – позитивною, нейтральною (позитивно-нейтральною) та негативною, які залежали від того, як ці емоції співвідносилися зі справою спасіння душі. Центральним аспектом богослов'я були скорбота та сльози з любові до Господа. Існувала спеціальна етика названих емоцій, що стосувалася засобів досягнення духовного плачу, збереження його в чистоті, утримання та утвердження в ньому; методів боротьби з гріховною печаллю; переходу від гріховних і природних сліз до Богоугодних. Конотація печалі та плачу загалом негативна. Це пов'язане з розумінням їх-

нього місця в людській історії: вони з'явилися як вимушений наслідок гріхопадіння, їх не було в Раю і не буде в Царстві Небесному.

Ключові слова: історія емоцій, печаль і сльози, Скитський патерик, Синайський патерик, Лествиця.

Актуальність теми дослідження. Збережені рукописні пам'ятки східноєвропейського середньовіччя, багаті своїм історико-культурним змістом, дозволяють долучити вітчизняну історіографію до провідних напрямів світової гуманітаристики, одним з найактуальніших з-поміж яких є історія емоцій [1]. Для неофітів шойно охрещеної Київської Русі важливим провідником у справі преображення душі стала перекладна література, особливо повчальна [2, с. 74–75]. Остання формувала ставлення до того чи іншого аспекту буття, в тому числі емоцій, чільне місце серед яких посідали печаль і сльози. Ґрунтовний аналіз поширених на Русі текстів на предмет згадок цих емоцій сприятиме адекватному – епосі та середовищу – розумінню повідомлень про смуток і плач, представлених в оригінальних пам'ятках досліджуваної доби, а також наблизить до з'ясування витоків візії скорботи та сліз емоційних спільнот українського середньовіччя. Для здійснення пропонованої розвідки було залучено Скитський [3] і Синайський [4] патерики та Лествицю (слово 7-е «О радостотворном плаче») [5], що пов'язане з їхнім інформаційним потенціалом [6, с. 67–73; 7, с. 16] і популярністю в середовищі середньовічного читача [2, с. 74–75; 8, с. 233; 9, с. 178–182; 10, с. 200; 11, с. 3].

Аналіз досліджень і публікацій. Характерною тенденцією досліджень, присвячених емоціям у культурі Середньовіччя, є звернення до джерел формування такої візії [12, 7, 13, 6, с. 67–73]. Дослідники зверталися до теми печалі і сліз у творіннях преподобних отців – Іоанна Кассіана [14] та Симеона Нового Богослова [7]. Аналізовані у статті пам'ятки неодноразово ставали об'єктом наукових зацікавлень [15, 16, 17], однак при цьому представлена в них візія смутку і плачу не була предметом вивчення. Виняток становить праця Ле Гоффа та Н. Трюона з лаконічною згадкою єгипетсько-сирійських отців-пустельників [6, с. 73]. Поряд із цим інформаційний потенціал названих джерел у контексті розробки заявленої наукової проблеми становить незаперечну наукову цінність і заслуговує на комплексне та всебічне вивчення.

Отож метою дослідження є реконструкція погляду єгипетсько-палестинського монашества на печаль і сльози як такого, що сприяв формуванню візії смутку та плачу емоційних спільнот українського середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Аналізовані джерела містять значну кількість згадок про досліджувані емоції. Однак не всі вони позначають ті, які заповідалися монашеською традицією. Серед них є плач і смуток, ставлення до яких мало інші оціночні судження. Тобто існувала їхня певна класифікація.

Чітко виражений предмет богослов'я становили сльози та скорбота, що оцінювалися однозначно позитивно, з одного боку, і нерадісні емоції, які засуджувалися, – з іншого (*есть печаль полезна и есть печаль не полезна* [3, арк. 26зв.]). У досліджуваних текстах іноді вони мають відповідні іменування, які вказують на їх позитивне чи негативне сприйняття. Так, у Скитському отечнику печаль, яка схвалюється, названа *истинною и полезною* [3, арк. 26зв.]. У Лествиці ж вона характеризується як *преподобная* [5, арк. 72зв.], *радостная* [5, арк. 73зв.], *боголюбная* [5, арк. 75зв.]; плач – *блаженныи, обрадованныи, сладкии* [5, арк. 72зв., 77]; сльози – *богочъстивые* [5, арк. 75зв.], *чистыи и нельстныи, благыи* [5, арк. 76], *духовные* [5, арк. 76зв.]. Про сльози, які не схвалюються, в текстах сказано *злыи, съпротивныи* [5, арк. 76зв.], а про печаль – *безсловесная* [5, арк. 74зв.] і *неполезна* [3, арк. 26зв.]. Поряд з тим, що наведені означення позитивно/негативно характеризують ті чи інші емоції, їх смислові відтінки в межах кожної з груп до певної міри відрізняються. Частково це пов'язане з тим, що йшлося про позитивні чи негативні смуток і плач за різних обставин (наприклад, про сльози, які породжені думками про розлучення душі з тілом і які даровані Богом на звільнення від гріхів) [5, арк. 76, 75зв.]. Загалом, для зручності будемо використовувати такі поняття, як *правильні* – для тих печалі і сліз, які сприймаються позитивно, та *неправильні* – для тих, оцінка яких є негативною, а також їхні смислові відповідники.

Окрім того, що монашеська традиція чітко розділяла добрі та погані смуток і плач, характеризуючи їх в окремих випадках навіть відповідними означеннями, приділяючи їм достатню увагу, уважне прочитання

текстів дає підстави для висновку про існування ще одного виду печалі і сліз, який посідав проміжне місце між зазначеними. Як правило, він згадується опосередковано – в повідомленнях про нерадісні емоції за конкретних обставин, які не відповідають визначенню духовних чи гріховних. У Скитському отечнику ми не знайшли конкретного визначення для цього виду нерадісних емоцій, у Синайському ж печаль, відмінна від скорботи за гріхи, охарактеризована як *иная* [4, с. 375]. Спеціальну автентичну назву для даного виду зустрічаємо в Лествиці. Так, поряд з добрими та неправильними сльозами прп. Іоанн називає *природні (естьствныи, от естьства)* [5, арк. 76–76зв.].

«Правильні» печаль і сльози. Найбільша увага в аналізованих текстах приділена *правильним* смутку і плачу. У Скитському отечнику чітко зазначено характерні риси, за якими можна ідентифікувати печаль, що позитивно оцінювалася монашеською традицією: *печаль полезная есть о своихъ грѣсехъ, вздыханіе ово же о неразумьи ближняго ово же не отлучитися по воли ово же да болии благодати коснется* (тут і далі підкреслення наші. – Л. П.); *то бо истинныя и полезныя печали образ и суть* [3, арк. 26зв.]. Тобто це скорбота через власні гріхи та духовну немічність ближніх, через страх відпасти від Господа і прагнення сподобитися більшої благодаті. В іншому місці тексту зустрічаємо ще одне висловлювання, яке вказує на те, що правильні сльози можуть бути пов'язані і з думками про власні провини перед Творцем, і з іншими благими помислами: *егда придуть слезы, тогда тыя аможє хоцещи обрати я: любо за своя грѣхи, любо во ино добро помышление* [3, арк. 47зв.]. Є в тексті Скитського отечника чимало інших аналогічних згадок правильних скорботи та плачу: *такє велить Богъ скорбѣти о души своеи всегда* [3, арк. 39], *плачь по Бозѣ* [5, арк. 72зв.]. Серед них – і такі, в яких зроблено акцент на оплакуванні власних гріхів: *плачєся грѣхъ* [3, арк. 179], *изидохъ плакатєся грѣховъ своихъ* [3, арк. 76зв.]); як варіант – на оплакуванні себе в цілому: *блажен еси, Арсений, яко плакаль еси самъ себе на семъ свѣтѣ* [3, арк. 119]. У цих повідомленнях відображене уявлення насамперед про їхній *покаянний* характер. Такими є й ті формулювання, які прямо згадують гріхи (*плакатєся грѣховъ своихъ*), й інші, в яких ідеться про скорботу чи плач, що також

породжені конфліктом між любов'ю до Господа і власною недостойністю перед Ним та пов'язані з прагненням прихилити Боже милосердя (*скорбѣти о души своєї* [3, арк. 39], *плачъ Бога ради* [3, арк. 198], *милости ради плачется* [3, арк. 10]).

Тобто *правильними* в монашеській традиції виступали ті сльози і печаль, які були пов'язані з покаанням, провинами (своїми та інших) перед Богом, а в більш широкому розумінні – з любов'ю до Творця і породженим нею бажанням спасіння – власного і ближніх. Позитивна характеристика таких емоцій зумовлювалася їхніми правильними, відповідно до християнської етики, причинами (через гріхи свої та ближніх, за спасіння), правильним перебігом (*скорбь Бога ради* сповнена віри в Господнє Милосердя і Його любові до людини, не «замислює» їй жодного гріха, а закликає до покаання і є радістю [3, арк. 199зв.]), благими наслідками (запобігає гріхам, сприяє переродженню людини, прихляє Милосердя Боже, дарує прощення, звільнення від гріхів [3, арк. 40зв., 46, 96, 47, 198, 41, 129зв., 166зв., 193–193зв., 43зв.; 5, арк. 72зв., 73, 76]).

У тексті прп. Іоанна наведено цінну інформацію, у світлі якої можна прочитувати всі тексти, що належать до християнської традиції. Розмежування понять печаль і плач є досить умовним. Поняття *плачъ* (іноді й – сльози) часто вживається на позначення внутрішнього покаанного стану, який не обов'язково супроводжується зовнішнім сльозопролиттям. Як пояснює сам святий ігумен, плач по Богу – це глибока скорбота душі, породжена любов'ю до Нього [5, арк. 72зв.]. В інших місцях свого тексту прп. Іоанн вказує ще одну характерну рису цієї печалі – постійність [5, арк. 79зв., 80зв.]. Тобто святоотецький термін *плачъ* не тожний поняттю «пролиття сліз» [18, с. 206]. «Духовний плач – не лише сльози, він – стан всієї людини» [19, с. 3, 9]. У Скитському патерику теж є вказівка на те, що під плачем розумілася постійна внутрішня скорбота по Богу: *тако и мнихъ долженъ есть плакаться и плачъ имѣти в собѣ* [3, арк. 36зв.].

Прп. Іоанн чітко пише про сльози душевні (внутрішні) та видимі (зовнішні). Перші обов'язково повинні передувати другим. Внутрішній святий автор оцінює значно вище, оскільки їм не загрожує осквернення гріхом. Зовнішні сльози також гідні схвалення, якщо вони породжені внутрішнім плачем [5, арк. 73зв.–75].

З огляду на значну увагу, приділену отцями християнського Сходу правильним плачу та печалі, стає очевидним, що під названими емоціями, про які йдеться без зазначення їхніх причин і пов'язаних з ними обставин та/або які згадуються в контексті повідомлень про подвиги та чесноти отців, майже завжди слід розуміти саме правильні (емоції). Цей висновок, який вдалося зробити на основі повчальної літератури, надзвичайно важливий: у східнохристиянській і вітчизняній середньовічній традиціях непоодинокими є згадки плачу без уточнення того, чим він породжений.

Неодноразово висловлена необхідність духовних смутку і сліз. Плач за гріхи, скоєні після Святого Хрещення, повинен стати суттю життя людини [3, арк. 10]. Саме така скорбота вважалася єдино прийнятною для монашествуючих [3, арк. 98зв.]. Її потрібно завжди мати в собі, подібно до сорокалітнього проходу Ізраїля через пустелю [3, арк. 39].

Сказане пов'язане зі значимістю таких печалі та сліз для духовного життя і спасіння. Їхня благодотворна дія відчувається вже тут, а тим паче – після відходу із цього світу. Так, плач названо світильником, учителем, який навчає людину всьому доброму [3, арк. 40зв., 46, 96]. Він робить її досконалою і безгрішною, без нього неможливо вберегтися [3, арк. 47, 96]. Печаль по Богу запобігає гріхам: саме вона оберігала подвижника від гордині [3, арк. 129зв.]. У сльозах – велика сила, адже прихиляють Милосердя Боже. Пролиті в земному житті, вони зустрінуть подвижників після смерті та нестимуть радість [3, арк. 198]. Якщо людина помре у скорботі по Богу, то у вічності матиме блаженний спокій [3, арк. 41]. Покаянні сльози служать підставою для прощення, позбавлення від мук та отримання благодаті [3, арк. 166зв.]. Показовою є розповідь про одного подвижника, який розмірковував над заповіддю *Блажени плачющиися, яко тѣ утѣшатся*. У цих роздумах і плачу він задрімав від великої покаянної печалі. У тонкому сні чорноризець побачив Господа, Який тихо та лагідно запитував його про причину гірких сліз і скорботи. Монах відповів, що невже Христос не хоче, щоб він плакав, *толико Тя, Господи, оскорбихь*. Поклавши руку йому на серце, Спаситель заспокоїв й утішив Свого вірного раба: *Не скорби, поможет ти Богъ, понеже ты ся оскорби, ктому Азь не оскорблю тебе*, адже заради людей Я зійшов на землю, пролив Свою кров – то тим паче дам Свою любов всім, хто

кається [3, арк. 193–193зв.]. Тобто, якщо людина сама зі своєї волі перебуватиме в покайній печалі та сльозах, то Господь утішить і позбавить її від смутку та плачу і в цьому житті, і у Вічності.

Настанова про постійність Богоугодного плачу, насамперед для монашествуючих, висловлена через образи тіні (як тінь свою маємо, *тако должьни есмы и плачь и умиление имѣти идеже колиждо есмы*) [3, арк. 39], їжі [3, арк. 190зв., 41], вбрання (потрібно одягнутися *въ плачь и сѣтование*) [3, арк. 6зв.]; приклади єгиптян (коли Господь покарав їх, то не було дому, в якому б не чувся плач), мирян, котрі плакали за спочилими, жінки, яка оплакувала дорогу людину і яку ніхто не міг би втішити [3, арк. 39–40, 36зв.].

Святий плач сприймався як дар Божий (*Богъ дастъ ти болѣзнь свою в тя* [3, арк. 40], *Аще дастъ Богъ плачь* [3, арк. 42; 5, арк. 78]). Припускаємо, що він подається тим, хто прагне до нього і докладає зусиль для його здобуття. Однак відбувається це за різних обставин, на підставі яких духовні сльози розрізняються між собою. Вони можуть бути плодом важкої праці, коли Господь посилає їх у відповідь на тривалі духовні старання, довготерпіння [5, арк. 73–74; 3, арк. 40–40зв.]. Отриманню такого плачу допомагають примушення серця до покайння, молитва, згадування своїх гріхів або муки, або смерті, або пам'яті гробу, або природна печаль (спогади про природну печаль, очевидно, розм'якшують душу і цим сприяють появі духовних емоцій) [3, арк. 37, 47зв., 6зв.]. Перешкоджають – осудження ближніх, розмови, марнославство, гнів та інші пристрасті [3, арк. 12зв.; 5, арк. 93, 95]. Названий дар Божий може посилатися і не в результаті старань подвижника, несподівано для нього, тоді, коли він їх не чекає (наприклад, під час рукоділля, теж, як правило, супроводжуване молитвою), – як благодать. Ці сльози прирівнюються до дощу, що один може напоїти плоди на все літо [3, арк. 45зв.]. Для очищення гріхів Господь дарує також плач перед відходом людини до Нього [3, арк. 43зв.]. Такі скорбота і плач вважалися вищими за ті, які були результатом людських зусиль [3, арк. 43зв.; 5, арк. 75зв.].

Великий дар Божий слід пильно берегти. Необхідно не допускати переїдання, тривалого сну, тілесних турбот і спокою, насолод, багатослів'я, наклепу, сміхотворства [3, арк. 40зв.; 5, арк. 85, 87, 88], тобто всього грі-

ховного і зайвого, що відвертає людину від турботи про спасіння власної душі і бачення її вад/недосконалості. Не припустимо також хвалитися сльозами, бо тоді Бог відбирає їх [3, арк. 42зв.]. Отці повчають, що цей вогонь утримується охороною серця, перебуванням на самоті, мовчанням, старанністю в молитві, читанням духовних книг [3, арк. 46, 47, 96, 45зв., 43зв.]. Цілком імовірно, що зазначені аспекти етики духовних сліз взаємопов'язані. Так, вартування душі є простішим під час обмеження контактів з оточуючим/зовнішнім світом (чому допомагають усамітнення і безмовність). А звернення до Творця і душеспасительне читання сприяють внутрішньому зосередженню та більшому розчуленню серця.

Через ті плоди, які приносять правильні емоції, вони схвалювалися та заповідалися; до духовних сліз прагнули, а через їхню відсутність скорбіли та непокоїлися [3, арк. 113–113зв., 39, 40]. Стягання серця, яке перебуває в печалі по Богу, вважалося вищим за всі інші труди [5, арк. 81]. Плач згадується серед подвигів і чеснот святих отців [4, с. 92, 114, 231; 3, арк. 119, 5зв, 45, 47]. Покаянні печаль і сльози розумілися як важлива складова, мета монашества [3, арк. 36зв., 76зв., 98зв., 193; 4, с. 87, 128, 304; 5, арк. 74, 82].

Аналізовані джерела дають підстави припускати, що традиція плачу як важливої складової духовного життя базувалася на текстах Святого Письма. Отцям християнського Сходу була добре відомою і близькою друга заповідь Блаженств (Мф. 5:4): **Блаженны плачущи** [3, арк. 193]. Із Нагірної проповіді Спасителя виводять витoki Богослов'я духовного плачу й дослідники [6, с. 67–73]. У контексті повідомлень про правильні сльози зустрічаються також слова з Псалтиря: **яко с'ютьщеи слезами в радости пожнут** (Пс. 125:5) [3, арк. 198] – для підкреслення значення сліз у справі спасіння душі й отримання вічних благ і радості від Господа; **быша мнѣ слезы хлѣбъ день и ноць** (Пс. 41:4) [3, арк. 190зв.] – у такий спосіб сказано про постійність плачу. Саме із цього місця Псалтиря (**быша мнѣ слезы хлѣбъ день и ноць**), як можна припустити, запозичено символічний образ плачу і сліз як їжі для передачі їхньої важливості в житті монашествовующих: **мниху брашно благо плачь и слезы** [3, арк. 41].

Як зазначалося вище, корисною називалася печаль, пов'язана не лише з власними гріхами, але й ближніх. Зустрічається також повчання,

що потрібно скорботити через падіння навіть ворога [3, арк. 128зв.]. Такий глибокий смуток свідчатиме про любов до нього, незлопам'ятність, відсутність злих почуттів. Стосовно етики суму через гріх інших, висловлено, що варто, аби ця печаль була виявлена тільки перед Богом, а не перед ближнім [3, арк. 132зв.].

Крім плачу і скорботи через конкретні гріхи (власні та інших) чи гріховність у цілому, яка опечалює Господа і віддаляє подвижника від Нього, згадуються також печаль і сльози, що були породжені благочестям [4, с. 301–302, 308], духовним і душевним зворушенням [3, арк. 79зв., 210зв.; 4, арк. 376, 242, 182], умилінням від того, що Господь уберіг від гріха [4, с. 344], страхом згрішити [3, арк. 123зв., 173, 72зв., 74], а також які супроводжували молитву і душеспасительне повчання [3, арк. 141зв., 185; 4, с. 181, 217, 368, 369, 148, 277, 36зв.]. Хоча в текстах майже відсутні настанови про смуток і сльози за таких обставин або їхні явні позитивні характеристики, гадаємо, вони теж сприймалися як правильні: за своєю сутністю відповідали тим ознакам правильних печалі та плачу, що їх ми вивели з Лествиці та Скитського отечника (пов'язані з любов'ю до Творця та прагненням спасіння – свого і ближніх, а також турботою про спасіння). Підтвердженням цього є позитивна оцінка цих емоцій, яка прочитується з контекстів цих повідомлень, і навіть повчання про одні з них. Так, через сльози виражається необхідність відвідування брата зі святою християнською любов'ю, душевною теплотою, умилінням (сказано, що потрібно входити в келію брата зі сльозами) і далі слідує повчання про те, що потрібно співчутливо запитувати про духовне життя ближнього [3, арк. 210зв.].

«Неправильні» смуток і плач. Поряд із правильними печаллю та сльозами, значна увага в аналізованих текстах приділена також *неправильним*. Як такі в повчальній літературі розуміються нерадісні емоції, що породжені гріховними почуттями та пристрастями [5, арк. 76, 74зв.; 4, с. 192; 3, арк. 87, 133, 43, 145, 208зв., 202, 194зв.]. Неодноразово зазначене негативне джерело їхнього походження – приносяться ворогом спасіння [3, арк. 202, 199зв.; 5, арк. 74зв.]. Гріховна печаль породжує злі плоди (хворобу від скорботи, фізичне виснаження, погублення своїх монашеских подвигів, відчай [3, арк. 4, 67зв., 82, 16зв., 195, 67–67зв.]).

Зброєю проти таких емоцій названо їх ігнорування і повну довіру Господу, страх Божий, молитву зі страхом і трепетом, розповідь ближнім, а також протилежні пристрастям чесноти [3, арк. 202, 101зв., 102зв.–103, 85, 189зв., 85; 5, арк. 74зв.].

Можливе осквернення навіть Богоугодних сліз і плачу – марнославством, гординею, гнівом і зверхністю [5, арк. 75зв., 76, 81зв.; 3, арк. 49]. Тобто до неправильних сліз можна перейти і від духовних.

Згадується також підступний, лукавий плач [3, арк. 63].

Велика увага присвячена в повчальній літературі такому нерадісному емоційному стану, як **унынїє** (оскільки українського відповідника названому поняттю віднайти не вдалося, у статті будемо використовувати зазначене слово в українській орфографії «унинїє»). Така скорбота названа **неполезною**, падінням для душі [3, арк. 26зв., 200зв.]. Автори пояснюють це її сутність: хоча зовні вона може бути благочестивою і пов'язаною зі скорботою через недосконалість свого духовного життя, великі гріхи [3, арк. 48зв., 67–67зв., 82], але позбавлена надії бути пробаченим, вселяє зневіру і відчай, відвертає від подвигу, підступно представляючи його марність, допомагає злоби, породжує гріховні почуття [3, арк. 200, 199зв.; 4, арк. 231–232]. Як і про зазначені вище неправильні нерадісні емоції, сказано, що унинїє приноситься ворогом спасіння [3, арк. 199зв., 34зв., 48зв., 115зв., 195].

Унинїє може виникати під час усамітненого перебування монаха в келії [4, с. 231] або в результаті гріхів язика (багатослів'я [3, арк. 12–12зв., 201]). Для того, щоб запобігти йому, необхідно бути духовно пильним і мати смирення – не осуджувати, не докоряти, не зводити наклеп [3, арк. 199зв., 12–12зв.]. Засоби порятунку від таких нерадісних емоцій, боротьби з ними – страх Божий [3, арк. 101зв.], молитва [3, арк. 26зв., 85, 102зв.–103, 189зв.], пам'ять про Царство Небесне і вічну муку [10, с. 232], розповідь ближнім [3, арк. 85].

Таку печаль, яка приходить проти волі подвижника, необхідно правильно переносити – відганяти духовною молитвою [3, арк. 26зв.], а не піддаватися, впадаючи в унинїє. Того, хто слідує першим шляхом, Скитський патерик називає **мудрим мужем**, який вінчається за перемогу в духовній боротьбі над ворогами Царя Небесного. Друга ж модель

поведінки характеризується як зрадницька. Отці повчали боротися з демоном унінія до смерті [3, арк. 9зв.]. Хто хоче стяжати чесноти, повинен, навіть упавши, не ослабнути і продовжувати турбуватися про спасіння душі [3, арк. 200–200зв.].

Та увага, яка присвячена в Отечнику унінію, а також нагороди, обіцяні за перемогу в боротьбі з ним, свідчать, на нашу думку, про актуальність зазначеної проблеми в духовному житті, в першу чергу монашескуючих.

Унініє (як скорбота, позбавлена надії на Всемогутнього Бога, а отже, гріховна) властиве не лише для чорноризців, але й для мирян. Це зрозуміло з контекстів – з тих негативних наслідків, до яких приводила печаль [4, с. 276, 346].

Великим злом представлено в повчальній літературі відчай. В одному з висловлювань отців Синайського патерика сказано, що природа його бісівська – спершу нечисті духи штовхають душу на гріх, а потім – у відчай [4, арк. 193]. Тому від думок, що приводять до останнього, потрібно берегти себе [5, арк. 81], але, навіть впавши у нього, слід приводити на пам'ять розуміння, що Господь Милосердний і прощає всіх, хто кається [3, арк. 195–195зв., 199зв; 4, с. 383–384].

«Природні» *нерадісні емоції*. Оскільки в аналізованих текстах немає жодної безпосередньої, чітко висловленої вказівки на те, які емоції класифікувалися як природні (автор Лествиці не уточнює, що він має на увазі під сльозами *от естьства* і зовсім не вживає такого означення для печалі), то цю групу ми виділили на підставі ознак правильних і неправильних печалі та плачу. Всі ті, які не відповідають характеристиці Богоугодних чи гріховних, належать до природних.

Так, неодноразово житійні тексти повідомляють про печаль і плач, пов'язані з такими обставинами, як нещастя ближніх (несправедливість, труднощі, хвороба, загроза життю/свободі, смерть, суспільні біди [4, с. 210, 222]) та особисті/спільні (в тому числі нездійснення очікуваного, хвороба, наближення кончини [3, арк. 18зв., 107, 156, 170], зустріч [4, с. 213]. Згадуються сльози, що супроводжували прохання [4, с. 144].

І в Лествиці, і в патериках (у контексті конкретних розповідей) ці *нерадісні емоції*, не будучи предметом богослов'я, не мають ані пози-

тивної оцінки, ані негативної. Їхня оцінка як емоцій є нейтральною. Через них виражається актуальність таких загальнолюдських цінностей, як життя, здоров'я, свобода, благополуччя, благо ближніх і особисте, добрі відносини між людьми, а також тих, які пов'язані саме з монашеством, – духовне наставництво, здійснення подвигів, Богоугодне мирне духовне життя.

І неправильні сльози, і природні можуть мати значну духовну користь – сприяти переходу до Богоугодного плачу [5, арк. 76зв.].

Зустрічається в отечниках (Скитському) та Лествиці й *запізнілий* плач – у місці осуду. Він не має негативної оцінки, однак згадується з метою застереження і повчання про необхідність плачу тут, у цьому тимчасовому житті, щоб не плакати у Вічності. Тому що там сльози вже не матимуть тієї рятівної сили і будуть лише обпikати [3, арк. 36зв., 38, 188зв., 164зв., 190].

Загальна конотація печалі та сліз є негативною. Такий висновок ми робимо на підставі трьох важливих обставин. По-перше, це – численні повідомлення про утішення тих, хто сумує чи плаче, а також запобігання скорботі ближнього, позбавлення від неї [3, арк. 9, 143, 156, 25зв., 191, 16зв.; 4, с. 210, 222, 347, 224]. Тобто вона розумілася як щось небажане, чуже людині, від чого потрібно її звільнити. Можливо, це пов'язане із загрозою того, що печаль буде гріхом. Другий аргумент полягає в тому, що навіть у словах про покаянний плач, який не просто схвалюється, але заповідається, автори Скитського патерика та Лествиці стверджують, що й такі сльози стали необхідними лише в результаті гріхопадіння: впала людина в гріх – *тогда неволею потребова плач* [3, арк. 47]. Якщо позбудемося гріхів, то стануть непотрібними й сльози [5, арк. 77зв.], *идѣже бо нѣсть грѣха ту нѣсть требѣ плачь* [3, арк. 47]. Третім фактором є те, що, пишучи про Царство Христове, автори зазначають: у місці вічного блаженства праведних душ пануватиме *радость неоскорбляемая* [3, арк. 203зв.] – позбавлена будь-якої печалі та сліз. Подібно і в розповіді про видіння обителів Небесного Отця сказано, що ніхто не виходить звідти засмученим [3, арк. 141зв.]. Тобто на основі цих повідомлень можемо робити висновок, що скорбота сприймалася як щось чуже для блаженства праведних душ.

Згідно зі Скитським патериком, Бог створив людину не для плачу, але на радість, щоб вона чистою і безгрішною славилася Господа [3, арк. 47]. Прп. Іоанн пише, що Бог не бажає, щоб людина плакала, але щоб із любові до свого Творця раділа душевним сміхом. До гріхопадіння в Адама не було плачу, як не буде його в Царстві Небесному [5, арк. 77зв.]. Печаль і сльози не були властивими первозданній людській природі. Очевидно, із цим і пов'язана відображена в досліджуваних текстах негативна конотація печалі та сліз. Поряд із цим, у джерелах є чимало повідомлень, з контексту яких припустимо, на наш погляд, виводити позитивну конотацію правильних і природних сліз. Серед останніх – сльози, що виражають любов до ближніх [3, арк. 118, 210зв.].

Наукова новизна полягає в комплексній реконструкції візії смутку і плачу в перекладній повчальній літературі. Розглянуто та узагальнено особливості розуміння цих емоцій у східній християнській традиції. Набули подальшого розвитку уявлення про значимість сліз для середньовічного чернецтва.

Висновки. Отже, встановлено, що чернеча традиція християнського Сходу розрізняла три види печалі та плачу: правильні (Богоугодні), неправильні (гріховні) та природні. Вони характеризувалися відповідними оцінками – позитивною, нейтральною (позитивно-нейтральною) та негативною. Чітко вираженим предметом богослов'я були правильні та неправильні сльози і скорбота. Оцінки та актуальність досліджуваних емоцій залежали від того, як співвідносилися печаль і сльози зі справою спасіння душі.

Як корисні характеризувалися ті, що викликані усвідомленням гріховності (власної та ближніх) перед Господом і щирим шкодуванням про це, покаянням. У більш широкому розумінні правильними вважалися плач і печаль, пов'язані з любов'ю до Творця і породженим нею прагненням спасіння – свого та інших. Саме тому, крім покайних печалі та плачу, схвальним було ставлення і до тих скорботи та сліз, які породжені страхом згрішити, благочестям, духовним і душевним зворушенням, а також які супроводжують молитву і душеспасительне повчання. Традиція духовного плачу брала свої витoki з текстів Святого Письма, в першу чергу Євангелія та Псалтиря. Печаль і сльози через провини перед Господом були центральним аспектом системи відчуттів чернецтва

християнського Сходу. Їх розуміли як важливу та обов'язкову складову духовного життя християнина загалом, і особливо монаха. Такі емоції розцінювалися, з одного боку, як подвиг, чеснота, а з іншого, – як благодать, дар Божий. Над його отриманням, відповідно до етики східнохристиянського монашества, потрібно духовно потрудитися. Господь може посилати сльози і незалежно від старань подвижника – для очищення від гріхів. Плач і печаль, які згадувалися без конкретизації причин і пов'язаних з ними обставин, як правило, мали духовний характер. Поняття плач/сльози нерідко позначало внутрішній покаянний стан, який міг і не супроводжуватися зовнішнім пролиттям сліз.

Як неправильні класифікувалися нерадівні емоції, викликані гріховними пристрастями, відсутністю уповання на Господа. Духовний досвід отців християнського Сходу виробив і засоби запобігання та боротьби з ними: протилежні пристрастям чесноти, ігнорування, ввірення себе Богу, духовна пильність, смирення, пам'ять смертна, молитва, розповідь ближнім.

Природні нерадівні емоції (викликані не духовними і не гріховними обставинами) посідали проміжне місце: не схвалювалися і не засуджувалися. Але вважалося, що вони могли – як, власне, і гріховні – привести до покаянних скорботи і сліз, тому природні сльози названі серед методів отримання правильного плачу.

Існувала спеціальна етика печалі та сліз, яка стосувалася засобів досягнення плачу по Богу, збереження його в чистоті, утримання та утвердження у ньому; методів боротьби з гріховною печаллю; переходу від гріховних і природних сліз до духовних.

Загалом смуток і плач у східнохристиянській традиції мають негативну конотацію (але щодо деяких правильних і природних печалі та сліз прослідковується й позитивна конотація). Це пов'язане з розумінням їхнього місця в людській історії: скорбота і сльози з'явилися як вимушений наслідок гріхопадіння, їх не було в Раю і не буде в Царстві Небесному.

Перспективами дослідження можна назвати вивчення в запропонованому ключі інших важливих перекладних та оригінальних пам'яток і виявлення традиційного й особливого в поглядах на нерадівні емоції, відображених у східноєвропейській середньовічній літературі.

Список використаних джерел

1. Гордієнко В. В. Нові тенденції в гуманітаристиці і сучасна історіографія // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 17–18 квітня 2015 р. Дніпропетровськ, 2015. С. 9–13.
2. Серафима (ігуменя). Історія Києво-Печерської лаври: іст.-богосл. дослідж. Київ, 2001. Кн. 1. 432 с.
3. Російська Державна бібліотека, науково-дослідний відділ рукописів. Ф. 304.І. Спр. 703. Скитський патерик. 233 арк.
4. Синайський патерик / изд. подг. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. Москва, 1967. 414 с.
5. IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Спр. 145 П. Лествиця Іоанна Синайського. 261 арк.
6. Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в средние века; пер. с фр. Е. Лебедевой. Москва, 2008. 192 с.
7. Евфивулос Е., архимандрит. Путь слёз; пер. с греч. А. Никифоровой. Москва, 2012. 224 с.
8. Ольшевская Л. А. «Прелесть простоты и вымысла ...» // Древнерусские патерики / изд. подгот. Л. А. Ольшевская и С. Н. Травников. Москва, 1999. 496 с.
9. Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. Санкт-Петербург, 1902. 213 с.
10. Ткаченко М. В. Києво-Печерський патерик (XV ст.), як збірка монастирських оповідей // Могилянські читання 2001 року. Київ, 2002. С. 197–204.
11. Попова Т. Г. Славяно-русская рукописная традиция Лествицы Иоанна Синайского: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. Москва, 2011. 41 с.
12. Бобров А. Г. Смех в Повести временных лет // Русская литература. 2014. № 2. С. 5–21.
13. Конт Ф. «Кончавше правило, паки начах молитися Христу и Богородице со слезами» (Слезы в русской духовной культуре) // Тело в русской культуре: сб. ст. Москва, 2005. С. 113–118.
14. Альчати Р. Прп. Иоанн Кассиан о меланхолии, или как управлять эмоциями в аскетическом контексте // Преподобный Иоанн Кассиан и монашеская традиция христианского Востока и Запада. Москва, 2017. С. 185–202.
15. Николаев Н. И. Патерик Синайский // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Ленинград, 1987. Т. 1 (XI – первая половина XIV в.). С. 316–321.

16. Николаев Н. И. Патерик Скитский // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Ленинград, 1987. Т. 1 (XI – первая половина XIV в.). С. 321–325.
17. Попова Т. Лествица Иоанна Синайского в славянской книжности. Сарбрюкен, 2011. 457 с.
18. Пестов Н. Е. Современная практика православного благочестия // Евфилуос Е., архимандрит. Указ. соч. С. 202–213.
19. Зинковский К., иеромонах, Зинковский М., иеромонах. Предисловие // Евфилуос Е., архимандрит. Указ. соч. С. 3–10.

Liudmyla Petrushko,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Researcher of Department of Codicology and Codicography
of Institute of Manuscript,
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0001-7175-9143

e-mail: liudmyla1991@ukr.net

Sadness and tears in instructive literature of Christian East

The goal of the research. The article aims to comprehensively reconstruct the vision of sadness and tears presented in the instructive literature of Egyptian-Palestinian monasticism. **Methodology.** The research uses methods of analysis, synthesis and generalization, classification and systematization, induction and deduction, narrative, historical-typological, historical-problematic, historical-comparative, historical-systemic, historical-genetic, terminological analysis, content analysis and interpretive. **Scientific novelty.** The article presents a comprehensive reconstruction of the vision of unhappy emotions in the translated instructive literature. The peculiarities of understanding sadness and weeping in the Orthodox tradition are considered and generalized. The idea of the significance of tears for medieval monasticism has been further developed. **Conclusions.** As a result of the analysis of rich in historical content the source base, it is clarified that the monastic tradition of the Christian East distinguished between three types of sadness and weeping. They are characterized by relevant assessments such as positive, neutral (positive-neutral) and negative, which depends on how those unhappy emotions correlate with the cause of the salvation of the soul. The central aspect of theology is sorrow and tears of love for Lord. There is distinctive ethics of the unhappy emotions which involves the means of

achievement of the spiritual crying, its perseverance, maintenance, and affirmation in purity; the methods of combating the sinful sadness; the transition from corrupt and natural tears to the pleasing to God ones. The connotation of the unhappy emotions in the Christian tradition is generally negative. It is due to the understanding of their place in human history: sorrows and tears have appeared as a forced consequence of Adam and Eve lapse from virtue. There was no sign of it in Paradise of Eden; the same will be in the Kingdom of Heaven.

Key words: history of emotions, sadness and tears, Scete paterik, Sinai paterik, Ladder.

*Стаття підготовлена 17 березня 2021 року;
подана до друку 23 грудня 2021 року.*